

Л.О. Заєць

ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЙНИХ ЗАКЛАДІВ У ВИСВІТЛЕННІ ПЕРІОДИКИ ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджується питання висвітлення діяльності музейних закладів, що функціонували при громадських товариствах Правобережної України останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. як вагомого складника загальних історико-краєзнавчих досліджень, у періодичних виданнях самих товариств. Охарактеризовано їх внесок у виявлення, збір, опрацювання й представлення у власних експозиціях місцевих старожитностей, значення цієї роботи для збереження майбутнім поколінням багатьох пам'яток старовини. Показана роль діячів громадських товариств Правобережної України в розвитку музейної справи та в історико-краєзнавчому вивченні Волині.

Ключові слова: музей, пам'ятка старовини, екскурсійна діяльність, археологічні розвідки, опис, облік, збереження пам'яток.

В умовах розбудови незалежної України помітним явищем стало зростання зацікавленості історією окремих регіонів. Її наукове висвітлення неможливе без критичного засвоєння здобутків подвижників краєзнавчого руху попередніх поколінь, багатого досвіду громадських організацій, у складі яких вони працювали. Повернення до наукового обігу спадщини вітчизняних краєзнавців та краєзнавчих установ минулого, ознайомлення із зібраними та опрацьованими ними матеріалами сприяє розвитку української історичної науки, подальшому відновленню призабутих сторінок історії рідного народу.

Дослідження теми дає змогу підкреслити значущість історико-краєзнавчої і пам'яткознавчої діяльності для збереження національної культурної спадщини, потребу підтримки в незалежній Україні цілісної системи такої роботи.

Упродовж останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. певний внесок у вивчення минулого України, в тому числі і Волині, зробили громадські товариства Правобережної України. Окремим пунктом статутів таких товариств було положення про організацію музеїв, завдання яких полягало у збереженні та популяризації унікальних пам'яток старовини регіону. Певну увагу на їх діяльність звертали періодичні видання цих товариств – часописи «Київська старовина», «Записки Українського наукового товариства», «Записки Південно-західного відділу Імператорського російського географічного товариства», «Волинський історико-археологічний збірник», «Труди Товариства дослідників Волині».

Намагання по-новому, у руслі національного відродження, розкрити питання участі музейних закладів в історико-краєзнавчому вивченні

Правобережної України належить дослідженням Л. Баженова [1], С. Гаврилук [3], М. Костриці [7; 8], С. Заремби [5]. Але відсутні роботи, де б аналізувалися питання висвітлення діяльності музеїв у періодичних виданнях самих товариств. Тому і надалі існує потреба в узагальнюючих та спеціальних дослідженнях, які б детально проаналізували різносторонню пошукову, науково-дослідницьку, пам'яткоохоронну роботу музейних закладів громадських товариств Правобережної України останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., показали їх внесок в історико-краєзнавче вивчення регіону, у тому числі й Волині.

Мета статті полягає в тому, щоб охарактеризувати як періодика висвітлювала історико-краєзнавчу діяльність музейних закладів, їх внесок у вивчення та висвітлення минулого Правобережної України, Волині, збереження історико-культурних пам'яток.

У період останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. помітну участь у пошуку і збереженні пам'яток старовини – поруч з офіційними установами та громадськими товариствами – брали музейні заклади. У зазначений період музейні установи можна поділити на два типи: світські – музей наукових та культурно-освітніх установ, та давньосховища – заклади музейного типу, організовані при церковних братствах і церковно-археологічних товариствах.

Так при Південно-західному відділі Російського географічного товариства існував етнографічно-статистичний музей [17], при Українському науковому товаристві в Києві – археологічний музей [18], при Товаристві дослідників Волині – Волинський музей [16], який у 1913 р. в міру накопичення матеріалів переріс у Волинський центральний музей [11]. При Волинському церковно-археологічному товаристві функціонувало Волинське єпархіальне давньосховище старожитностей, відкрите 15 травня 1893 р. – за рік до заснування товариства. Очолював давньосховище відомий краєзнавець, музеєзнавець, дослідник історії Волині О. Фотинський [2]. Їх діяльність висвітлювали «Записки Південно-західного відділу Імператорського російського географічного товариства», «Київська старовина», «Записки УНТ» та інші видання. Вони зазначали, що першочерговим напрямом діяльності музеїв в історико-краєзнавчих дослідженнях регіону став пошук пам'яток старовини. Це була обов'язкова умова накопичення необхідного кожному музеєві матеріалу.

Виявлення історичних старожитностей і вивчення історії краю відбувалося шляхом пожертвування у музей конкретних пам'яток [4, 17], оприлюднення серед населення інформації про функціонування музейного закладу із проханням передавати йому історичні реліквії. Весною 1873 р. Південно-західний відділ Російського географічного товариства надрукував у часописі, а також розіслав окремим відбитком оголошення про

збирання предметів для етнографічного музею. Так до музею товариства надійшли від П. Чубинського інтер'єр хати на Поділлі, типи одягу селян Полісся [4, 11, 25]. У 1875 р. музей нараховував близько 800 експонатів.

У звіті про роботу Волинського церковно-археологічного товариства за 1895 р. говориться, що його керівництво зверталось із проханням до волинського духовенства «про повідомлення відомостей стосовно історичних, археологічних та етнографічних особливостей краю» [10, 2].

До звернень через пресу, публікації програм збору пам'яток, необхідних для музею, їх переліку вдавалося і Товариство дослідників Волині. Наслідком такої роботи було надходження до музею предметів старовини [12].

Ефективним шляхом виявлення старожитностей і поповнення ними музеїв були археологічні розкопки та проведення експедицій, які в той час називалися екскурсіями.

Неоціненний внесок у такий вид діяльності зробив дослідник історії України та Волині, член багатьох громадських товариств В. Антонович. «...Антонович уряджує цілу низку археологічних екскурсій в землю колишніх Сіверян, Полян, Дрєвлян, Тиверців..., розкопує могили в багатьох місцях, між іншим в Чернігівщині, Полтавщині, на Поділлі і Волині...» [13, 20]. Часто у власних публікаціях використовував власноруч віднайдені та досліджені на теренах Правобережної України археографічні матеріали, сакральні архітектурні пам'ятки й О. Левицький. Зокрема, на Волині він вперше побував у 1882 р. Мета його поїздки полягала в обстеженні давніх церков, монастирів, приватних колекцій, збірок документів у державних установах та організаціях «... для витягу з давніх актів, що збереглися в архівах при різних установах, відомостей, які стосуються історії православної церкви в Південно-Західній Русі в період XVI-XVII ст.» [3, 237].

Шляхом проведення експедицій досліджував історію, в тому числі і історію Волині, П. Чубинський – один із організаторів і членів Південно-західного відділу Російського географічного товариства. Експедиція в Південно-Західний край на чолі з П. Чубинським протягом двох років збрала матеріал для семи томів (дев'ять книг).

Виявлення і збір історичних пам'яток проводило за допомогою екскурсій і Товариство дослідників Волині та музей при ньому. Цим займалася в основному історична секція. Так, Я. Яроцький досліджував старожитності Овруцького повіту, О. Фотинський – Острозького, М. Белонін – територію в басейні річки Ірші. Науково-пошукова екскурсія в Овруцький і Новоград-Волинський повіти була організована за власні кошти Я. Яроцьким, А. Михайловим, М. Дунаєвським. Виявлені знахідки

поповнили музей Товариства [3, 224].

Серед церковних музейних закладів екскурсії організували Волинське єпархіальне давньосховище разом із Волинським церковно-археологічним товариством. Їх учасники обстежили храм Св. Василя в місті Овручі, Дерманський, Городищенський, Любарський монастирі, де віднайшли рукописні пам'ятки і стародруки.

Індивідуальні наукові експедиції Волиню з метою вивчення її пам'яток і поповнення єпархіального давньосховища здійснював О. Фотинський. В селі Губин він виявив старовинну ікону Архистратига Михаїла, у містечку Локачі – іконописне зображення Ісуса Христа у чаші з кров'ю, у місті Ковелі – ікону «Страсті апостола Іоанна Богослова», познайомився із бібліотекою Загорівського монастиря. Завдяки клопотанням О. Фотинського віднайдену ним бібліотеку Загорівського монастиря майже у повному складі передано Волинському єпархіальному давньосховищу [3, 225-226].

Логічним продовженням пошукової роботи музеїв було належне опрацювання старожитностей, їх облік та опис. Обліковувалися всі предмети, які надходили у музей, записувалися в інвентарні книги або журнали обліку. Таку книгу мав музей при Товаристві дослідників Волині [14].

Менш кваліфікованою була система опису виявлених старожитностей. Внаслідок відсутності єдиного положення і вимог до організації регіональних музеїв кожен із закладів здійснював цю роботу так, як вважав за потрібне. Облік та опис старожитностей, які надходили в музеї, належні умови їх зберігання робили експонати придатними для огляду та наукового вивчення. Серед музеїв найкращою ситуацією щодо збереження старожитностей була у Волинському єпархіальному давньосховищі та музеї Товариства дослідників Волині.

У періодичних виданнях того періоду зазначається, що музеями експонувався весь зібраний матеріал за типами наявних пам'яток: церковне начиння, рукописи, стародруки, монети, тощо. Експозиції всіх музейних закладів повинні були підпорядковуватися ідеї приналежності краю до Російської імперії. Однак, тут містилося чимало експонатів, які давали можливість при їх уважному вивченні бачити самотність історичного минулого регіону.

Якщо екскурсійною роботою, в переважній більшості, охоплювалося місцеве населення, то публікації історико-краєзнавчих досліджень на основі залучення музейного матеріалу давали змогу музейним установам заявити про себе набагато ширше. Цим вони сприяли пробудженню зацікавленості історією і пам'ятками Правобережної України, Волині, активізації історико-краєзнавчих досліджень.

З музейними закладами тісно співпрацювали

М. Петров, О. Левицький, М. Біляшівський, І. Каманін, В. Перетц та ін. На основі матеріалу Волинського єпархіального давньосховища М. Істомін підготував доповідь, яку виголосив на XI археологічному з'їзді (Київ, 1899 р.). Згодом вона лягла в основу статті «Нариси з іконографії Волинського давньосховища в м. Житомирі» [6]. Г. Крижановський підготував нарис про рукописні Євангелія XV-XVII ст. [9]. О. Фотинський написав до збірника статтю «Юрій Немирич» [15]. І. Каманін опрацював рукописи, що надійшли з Дерманського монастиря. Серед світських музейних закладів волинезнавчими студіями відзначався музей при Товаристві дослідників Волині та його спадкоємець – Волинський центральний музей.

Важливим напрямом історико-краєзнавчої роботи музеїв у справі висвітлення історії краю було представлення зібраних і збережених ними старожитностей для експонування на різноманітних виставках місцевого та загальноросійського рівнів. Найбільше уваги волинським старожитностям було приділено на XI археологічному з'їзді, що, як уже зазначалося, проходив у Києві в 1899 р. Від Волинської губернії історичні реліквії представляло Волинське єпархіальне давньосховище.

Віддаючи належне участі музейних установ в історико-краєзнавчих дослідженнях, варто відзначити, що їх внесок у справу був неоднаковий. Першість у цій галузі спочатку належала церковним музейним закладам. Однак вузька конфесійна обмеженість у діяльності, постійна підконтрольність з боку керівництва єпархій не дозволили їм перетворитися на повноцінні регіональні музеї. На межі XIX – XX ст. ініціатива перейшла до світських музеїв, які стали справжніми центрами згуртування наукових волинознавчих сил.

Матеріали періодики громадських товариств Правобережної України дають змогу бачити, що незважаючи на певні прорахунки та упущення, зумовлені періодом власного становлення та відсутністю належного досвіду, діяльність музейних закладів у справі історико-краєзнавчого вивчення регіону дала змогу нагромадити докладні наукові відомості та досвід організації історико-краєзнавчих досліджень, що в цілому витримали випробування часом і зберігають свою практичну цінність і в наші дні. Тому дослідження надбань музейних закладів і надалі є актуальним і необхідним.

Посилання

1. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Лев Васильович Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 255 с.

2. Волинский историко-археологический сборник. – Вып. 1. Издание распорядительного комитета Волинского историко-археологического общества. – Почаев : Тип. Почаевской Успенской лавры; Житомир : Тип. и литография М. Дененмана, 1896. – С. 3-4.

3. Гаврилук С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмищини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія, 2-е вид., доп. / Світлана Віталіївна Гаврилук. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун - ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.

4. Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества. – Т. I. : – К. : Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1874. – 497 с.

5. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К.: ТОВ «Видавництво Аратга», 2002. – 204 с.

6. Істомин М.П. Наброски по иконографии Волинского древлехранилища в г. Житомире / М. П. Истомин // Волинский историко-археологический сборник. – Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волинского историко-археологического общества. – Почаев : Тип. Почаевской Успенской лавры; Житомир : Тип. и литография М. Дененмана, 1896. – С. 1-18.

7. Костиця М.Ю. Волинське Церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства / М.Ю. Костиця // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 34-41.

8. Костиця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.

9. Крижановский Г.Я. Рукописные Евангелия Волинского епархиального древлехранилища (историко-диалектические очерки) / Г.Я. Крижановский // Волинский историко-археологический сборник. – Вып. 1. Издание распорядительного комитета Волинского историко-археологического общества. – Почаев : Тип. Почаевской Успенской лавры; Житомир : Тип. и литография М. Дененмана, 1896. – С. 1-75.

10. Отчет о состоянии Волинского церковно-археологического общества в 1895 году // Там само. – С. 1-5.

11. Отчет о деятельности Общества исследователей Волини и Волинского центрального музея за 1913 г. – Житомир: Электрическая типография наследника М. Дененмана, 1915. – С. 33-34.

12. Там само – С. 37-41.

13. Павлуцький Г.В. Антонович як археолог / Г.В. Павлуцький // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Книга III. – К. : Друкарня Першої Київської Друкарської Спілки, 1908. – С. 15-22.

14. Труды Общества исследователей Волини. – Т. VI. – Житомир: Электрическая типография М. Дененмана, 1911. – С. 11-12.

15. Фотинский О. Юрий Немирич. Эпизод из истории Волини XVI века / О. Фотинский // Волинский историко-археологический сборник. – Вып. 1. Издание распорядительного комитета Волинского историко-археологического общества. – Почаев : Тип. Почаевской Успенской лавры; Житомир : Тип. и литография М. Дененмана, 1896. – С. 3-29.

16. Фотинский О. А. Очерк истории учреждения Общества исследователей Волини / О.А. Фотинский // Труды Общества исследователей Волини. – Т. I. – Житомир : Тип. М. Дененмана, – 1902. – С. 1-35.

17. Шищенко П. Україна у світовому географічному русі (до 135-річчя Південно-західного відділу географічного товариства) / П. Шищенко, Н. Муніч // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2008. – № 9 (542). – С. 3-7.

18. Щербань Т.О. Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907 – 1921 рр.) / Т.О. Щербань // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 23-33.

Заєц Л.О. Деятельность музейных учреждений в отображении периодики общественных союзов Правобережной Украины (последняя треть XIX – начало XX вв.)

В статье исследуется вопрос отображения деятельности музейных учреждений, которые функционировали при общественных союзах Правобережной Украины последней трети XIX – начала XX вв. как основной части общих историко-краеведческих исследований, в периодических

изданиях этих союзов. Охарактеризован их вклад в выявление, сбор, обработку и демонстрацию в собственных экспозициях местных древностей, значение этой работы для сохранения будущим поколениям многих памятников древности. Показана роль деятелей общественных союзов Правобережной Украины в развитии музейной деятельности и в историко-краеведческом изучении Волины.

Ключевые слова: музей, памятники старины, экскурсионная деятельность, археологические исследования, опись, учет, сохранение достопримечательностей.

Zaiets L.O. The role of periodicals by community organizations in Right-bank Ukraine in public enlightenment about museums (the last third of the 19th - beginning of the 20th century)

The article is concerned with the activity of museums run by public organizations in Right-bank Ukraine in the last third of the 19th and early 20th centuries as an important part of historical studies and regional ethnography. The role of periodicals in the enlightening of the public about museum activity is focused on. The contribution of the museums to the detection, collection, processing and presentation of local antiquities in personal exhibits is characterized. It is highlighted that this work was of great value for saving many ancient monuments for future generations. The role of public figures of public organizations in Right-Bank Ukraine in the development of museum, historical studies and regional ethnography of Volyn is underlined.

Key words: museum, monument, sightseeing activities, archaeological exploration, description, registration, preservation of monuments.

24.03.2011 р.

УДК 94(477.51)'1920/1930':069

Н.М. Дмитренко

ЕКСПОЗИЦІЯ МІСЦЕВИХ МУЗЕЙІВ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СУСПІЛЬСТВІ (20-30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

В праці розглянуто питання розвитку музейної експозиції в означений період, а також вплив та наслідки соціально-політичних процесів на ідеологічний та речовий зміст експозиції. Висвітлено реакцію компартійних органів на недоліки в експозиційній роботі місцевих музеїв.

Ключові слова: музей, експозиція.

Минуле, сучасне та майбутнє – сполучені судини. Сучасний процес наукового осмислення історичного розвитку суспільства дає змогу реконструювати минуле, щоб історія не втратила внутрішніх зв'язків і не виглядала окремим уламком життя або випадковістю. На сучасному етапі розвитку українського суспільства помітно зростає інтерес до національної історико-культурної спадщини, яка значною мірою зосереджена в музейних закладах. Якщо музей – це храм муз, то вівтарем цього храму є експозиція, головна складова частина музею, яка

несе на собі інформативне, ідеологічне та емоційне навантаження. Відтак дослідження досвіду та доробку музеїв в справі побудови експозиції набуває особливого значення.

У перші пореволюційні роки у працях музеєзнавців було порушено актуальну проблему створення експозиції. Значний інтерес становить робота М. Романова «Местные музеи и как их устраивать», де уперше запропонована схема побудови експозиції краєзнавчих музеїв за відділами природи, праці, історії та суспільного життя, побуту та художньої творчості [1]. Розробці теоретичних питань створення музейної експозиції приділяв увагу в своїх працях Ф. Шміт, де доводив залежність методів підбору та схеми показу експонатів від типу музею – науково-дослідного, публічного чи навчального [2]. Закономірності розвитку системи показу експонатів досліджені М. Формаківським [3]. Питання відображення українського історичного процесу в музейній практиці порушив С. Підгайний [4]. Важливим джерелом інформації стосовно структури експозиції місцевих музеїв Конотопа, Сосниці, Остра, Сум є статті їх очільників, що увійшли до збірника «Український музей» [5]. Фундаментальністю відрізняється праця Г. Михайловської, в якій розглянуто питання розвитку принципів побудови експозиції в дореволюційному та радянському музеї [6]. Р. Маньковська розглядає поступове затвердження тематичного принципу у побудові музейної експозиції у 20-30-х рр. ХХ ст. [7].

До середини 20-х рр. ХХ ст. головним чином завершується утворення музейної мережі на Північному Лівобережжі. Період первісного накопичення експонатури музеями скінчився. Розпочалась робота по науковому вивченню фондів та побудові експозиції. В музейне життя запроваджуються нові принципи побудови експозиції як то її відкритість, доступність, ідейна та тематична єдність. Експозиція мала бути науково обгрунтованою та побудованою з дотриманням історико-хронологічного принципу.

Укрголовполітсовітою у 1922 р. була розроблена програма реорганізації музейної справи, яка передбачала заснування великої мережі соціальних музеїв, перебудову експозицій на нових науково-методичних засадах. Програма наголошувала, що експозиція повинна відтворювати «динаміку соціальних відносин», наполягала на необхідності популяризації успіхів соціалістичного життя, збиранні матеріалів сучасності та охороні пам'яток, пов'язаних з революційними подіями [8, 1].

На периферії програма соціологізації музеїв набула певного поширення у середині 20-х р. У Конотопському музеї були створені відділи сільського господарства (22 експонати) та історико-революційний (39 експонатів) [9, 17]. Остерський